

## Név és identitás\*

1. A konferencia címeként megjelölt három fogalom (név, identitás, etnicitás) közül a név tartozik elsősorban a nyelvtudomány érdeklődési körébe, s így a nyelvész számára leginkább ez szolgálhat kiindulási pontként e fogalmak összefüggésének a megközelítéséhez. A név azonban, mint a legtöbb alapvető tudományos fogalom, igen nehezen ragadható meg, s ráadásul a különböző szakmák képviselői is természetesen eltérő módon közelítenek hozzá.

Az egyedi és az általános megjelölés, a tulajdonnév és a köznév viszonyát évezredek óta vizsgálja a tudomány. Platónról Wittgensteinig filozófusok, logikusok, filológusok, nyelvészek adtak e problémára különböző válaszokat, s hogy nem minden vonatkozásban kielégítően, azt jól mutatja a kérdés kutatástörténete, és ma is nyitott, megoldatlan volta.<sup>1</sup> Ezért a név identitásjelölő szerepének bemutatásában én sem egy lehetséges, de vitatható tulajdonnév-meghatározásból, hanem a neveknek ebben a tekintetben legfontosabb funkcióinak a számbavételéből indulok ki.

2. A név legfőbb szerepét, funkcióját legtöbbször az egyeditésben látják. Nem nehéz belátni ennek a megállapításnak az igazságtartalmát, hiszen például abban a kijelentésben, hogy *Tegnap érkeztem meg Pozsonyba*, a *Pozsony* a szóba jöhető helyek körét teljesen leszűkítve a maga egyediségében adja meg az utazás célját. Ugyanezt a tartalmat persze kifejezhetem olyan módon is, hogy azt mondom: *Tegnap érkeztem meg ebbe a városba*. Az *ebbe a városba* kifejezés — bár kétségtelenül nem tulajdonnév — ugyanúgy egyedi helyet jelöl, mint az előző mondatban a helynév. Az egyeditésnek fontos, de mint a példa is mutatja, nem egyedüli eszköze tehát a tulajdonnév, ugyanezt a célt ugyanis különféle grammatikai, pragmatikai szintű megoldásokkal is el tudjuk érni.

\* Előadásként elhangzott a *Név — identitás — etnicitás* című nemzetközi tudományos konferencián Pozsonyban, 2009. október 16-án.

A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

<sup>1</sup> A hazai szakirodalomban legutóbb HAJDÚ MIHÁLY (2003: 17–45) és VÁRNAI JUDIT SZILVIA (2005: 17–37) tekintette át a kérdéskört.

Ebből az is következik, hogy szigorúan logikai-nyelvi szempontból nem is lenne feltétlenül szükség tulajdonnévre, mert másfajta nyelvi eszközök is el tudják látni azt a szerepet, amelyet a tulajdonnév betölt. Mégis azt tapasztaljuk, hogy minden nyelvben van tulajdonnév, azaz a tulajdonnév mint kategória nyelvi univerzálé. Ez a megállapítás — annak ellenére, hogy empirikus hipotézisnek, azaz megfigyelésen alapuló feltevésnek tekinthető — kiterjeszthető a nyelvek történetiségére is, tehát valószínűsíthető, hogy minden (akár ma élő, akár már kihalt) nyelv régebbi állapotában is léteztek tulajdonnevek. A tulajdonnévnek mint nyelvi kategóriának a keletkezése így magának a nyelvkeletkezésnek a problematikájához kapcsolható.

Ha már most e rövid kitérő után visszakanyarodunk a példaként hozott két mondatunkhoz, ezek alapján láthatjuk a nyelvi egyedítés tulajdonnévi és más módjai közötti fontos különbséget is. Az utóbbi mondat *ebbe a városba* kifejezése csakis a kontextussal együtt határozza meg egyértelműen a jelöltjét, azaz arra a helyre vonatkozik, ahol az adott kijelentés éppen elhangzik, vagy amelyre a szövegelőzmények alapján vonatkoztatható. Az egyedítés ebben az esetben tehát kontextusfüggő, s ebből adódóan átvihető, s a világ bármely *város*-nak nevezhető részletére alkalmazható. A *Pozsonyba* ezzel szemben a kontextus különösebb ismerete nélkül is ellátja az azonosító szerepet, mivel az a tulajdonnév lexikális tartalmában rögzítve van. Azt persze nem állíthatjuk, hogy a tulajdonnév egyáltalán nem igényli a kontextus azonosító erejét, hiszen ha például azt mondom, hogy *Elutazok Szerdahelyre*, akkor ez nemcsak *Dunaszerdahely*-re vonatkozhat, hanem *Nyitraszerdahely*-re, *Drávaszerdahely*-re és még jó néhány, jelzővel megkülönböztetett *Szerdahely* nevű településre is, amelyeket a beszélők többnyire jelző nélküli formában használnak, mivel az adott kontextus egyértelműsíti a jelentésüket.

De vajon van-e egyáltalán jelentése a tulajdonnévnek? E kérdés tisztázása leginkább szemantikai keretben képzelhető el, a szemantika illetékességét ez ügyben a név nyelvi univerzálé jellege is fokozottan előtérbe hozza. Csakhogy ha megvizsgáljuk a különböző nyelvészeti kutatási területeteknek a névvel kapcsolatos állásfoglalásait, azt tapasztaljuk, hogy éppen a szemantika az, amely a legellentmondásosabban nyilatkozik a név jelentéses voltáról. Vannak kutatók, akik a tulajdonnevet jelentés nélküli nyelvi elemnek tartják, s ráadásul az egyes szerzők ezt a felfogásukat a legkülönbözőbb alapelvek mentén, sokféle érveléssel alakítják ki. Mások viszont a tulajdonneveket a leggazdagabb, legösszetettebb jelentésstruktúrájú nyelvi elemként értelmezik. Az azonban, hogy a tulajdonnév jelentésével kapcsolatban milyen eredményre jutunk, nyilvánvalóan a kiindulóponttól, azaz az általunk alkalmazott szemantikai kerettől függ. Mivel pedig a mai és a közelmúltbeli nyelvtudományt a szemantikai elméletek sokasága jellemzi, nem csodálkozhatunk azon sem, ha a tulajdonnév e szempontból való megítélésében ezt a sokféleséget látjuk megjeleníteni.

Ha azonban vizsgálatunk közelebbi, központi tárgya maga a tulajdonnév, s ezt elsősorban mint nyelvi kategóriát kívánjuk jellemezni, aligha kétséges, hogy nem célszerű e vizsgálat közegéül olyan elméletet választanunk, amely a tulajdonnév jelentésnélküliségével számol. Ezzel szemben sokkal termékenyebb lehet szempontunkból az a felfogás, amely a tulajdonneveket gazdag, strukturált jelentéssel rendelkező nyelvi jelekként állítja elénk.

A tulajdonnévnek effajta értelmezését a magyar nyelvészeti szakirodalomban elsőként J. SOLTÉSZ KATALIN fejtette ki részletesebben (1979: 24–33), aki a tulajdonnév jelentésszerkezetének több összetevőjét mutatta be. Denotatív jelentésen a jelöltre való vonatkozást értjük, amely alapján a tulajdonnévi jelsort a világ valamely részletéhez tudjuk kapcsolni. A konnotatív jelentés a név asszociációfelidező erejét mutatja, ami az egyes nyelvhasználók esetében nagyon különböző lehet attól függően, hogy a névről és jelöltjéről kinek milyen ismeretei vannak, hozzá míféle viszony fűzi stb. Nagyon sok tulajdonnév közszoói elemekkel mutat megfelelést (*Kőris-hegy*), másokban viszont közszoói jelentéstartalom nem fejeződik ki (*Debrecen*): a tulajdonnevek jelentésszerkezetében emiatt fontos szerepe van az önkényesség és a motiváltság mértékének. A motivált nevekből megismerhető információtartalom gazdagabb, mint amit a motiválatlanok tartalmaznak. Mindezt J. SOLTÉSZ szerint a név etimológiai jelentése fejezi ki számunkra, amely megőrizheti a névadáskori tartalmakat, így a tulajdonnév motiváltsága erős, információtartalma pedig igen telített lehet: a fenti *Kőris-hegy*-ről — ha nem is jártunk ott soha — azt gondolhatjuk, hogy olyan kiemelkedés, ahol feltűnően sok kőrisfa nő. A nevek etimológiai jelentése azonban el is homályosulhat, s ezzel együtt nő a nyelvi jel önkényességének mértéke, s csökken az információ ereje: ha valakinek egyáltalán nincs ismerete *Debrecen* városáról, akkor pusztán a név megismerése alapján semmiféle többlettudást nem szerezhet róla.

Az itt bemutatotthoz sok tekintetben hasonló felfogást látunk megjelenni TOLCSVAI NAGY GÁBORNÁL (2008), aki kognitív szemantikai keretben értelmezi a tulajdonnév jelentését, amelyet alapvetően enciklopédikus jellegűnek tart. Ez a jelentés az egyén világismeretétől függően azonban lehet sematikusabb, csak néhány általános fogalmi jeggyel rendelkező, de lehet kidolgozottabb, számtalan részinformációt magában foglaló is. A *Balatonszárszó* név például egyesek számára csak egy települést jelöl, esetleg azzal az ismerettel, hogy valahol a Balaton vidékén kell keresni, mások ehhez számos további ismeretet (jellegzetes utcáit, épületeit, a vasútállomását, József Attila halálát, az ott rendezett VI. névtani konferenciát stb.) is hozzá tudnak rendelni. TOLCSVAI NAGY a tulajdonnév szemantikájának hangsúlyos részeként említi a kulturális státusát is, amely a névnek a nyelvi jel volta mellett a kulturális meghatározottságát hozza előtérbe.

3. Ezt az összetevőt a tulajdonnév *kulturális jelentése*-ként is számon tarthatjuk, amelynek a megkülönböztetését a név jelentésstruktúrájában az a tapasztala-

tunk indokolhatja, hogy a neveknek a kommunikációban betöltött szerepét teljes mélységében nem tudjuk megragadni, ha csupán mint nyelvi jelekre tekintünk rájuk. A neveket ugyanis minden más nyelvi elemnél erősebben jellemzi a kultúrával való összefüggésük. Ezt másfelől úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a névhasználat legalább annyira kulturális, mint amennyire nyelvi kérdés.

Ha különböző nyelvek és kultúrák névhasználatát vetjük össze egymással, rögtön kitűnik, hogy a nyelvi rendszerek és a névstruktúrák nem mutatnak különösebben erős párhuzamot. Az egymással genetikusan összefüggő, rokon nyelvekben — még ha azok jelentős időtávlatban is vannak már egymástól — többnyire lényeges szerkezeti egyezések mutatkoznak meg: példaképpen a magyar és az obi-ugor nyelveket említhetjük, amelyek között nagyfokú hangtani, morfológiai, szintaktikai stb. rendszerbeli hasonlóságok figyelhetők meg. E nyelvek tulajdonnévi szisztémái (köztük a tulajdonnevek két alaprétege: a személy- és a helynevek) viszont gyökeresen különböznek egymástól, amit az magyaráz, hogy az obi-ugor népek, illetőleg a magyarság több évezred óta eltérő kulturális közegben él. A vogulok és az osztjákok a legutóbbi időig természeti népként halász-vadász-gyűjtögető életmódot folytatva igen archaikus társadalmi formában éltek, míg a magyarság évezredes nomadizáló vándorlást követően több mint ezeregyszáz évvel ezelőtt bekapcsolódott az európai kultúrába, amely a keresztény, feudális-polgári világhoz való kötődését jelentette. Ebből következően névkultúrája az őt körülvevő népekéhez (a németekéhez, a nyugati és déli szlávokéhoz stb.) vált nagymértékben hasonlóvá, míg nyelve — noha természetesen igazodott némileg a környező népek nyelvéhez is — alapvetően megőrizte eredeti jellegét.

Mindez világosan mutatja, hogy a névszisztéma — bár a nevek is nyelvi jelek — nem annyira a nyelv rendszerével, hanem sokkal inkább a kultúrával mutat szoros összefüggést, s a névrendszerek nagy törésvonalai elsősorban nem a nyelvi, hanem a kulturális törésvonalak mentén húzódnak.

Az ember megismerő tevékenységével is kapcsolatba szokták hozni a megnevezés, a névadás aktusát: azzal, hogy az ember nevet ad a dolgoknak, szimbolikusan a világ birtokbavételét is jelzi, azaz ily módon a kultúrája részévé teszi a világ általa megismert és megnevezett részleteit. Ezt a szituációt mutatják be a Robinson-regények azon mozzanatai, amelyek leírják, hogy a magányos ember nevet ad a környezetének. Ezt nem azért teszi, hogy — amint azt a helynevek alapvető funkciójaként szokás említeni — tájékozódni tudjon a világban, vagy hogy másokkal beszélve használja ezeket a neveket különböző helyek felidézésére, hanem azért, mert ez a kultúrájának a része. Az ember eleve azoknak a dolgoknak ad nevet, amelyeket fontosnak tart, s a megnevezés által is ki akar emelni a világból. Ez az emberi magatartás igen régi gyökerű — ahogyan erről már szó esett: az eredete valószínűleg a nyelvkeletkezés homályába vész —, s végigkíséri magának az emberi nemnek a történetét, ezért a nevekben magának a társadalomnak a kultúrája rögzül.

A neveket az egyén a kultúra részeként nyelvi elemként ismeri meg társadalmi-nyelvi szocializációja során, s ezzel együtt formálódik az a képessége, hogy felismeri, megfelelően használja őket, sőt újabbakat is alkot. A beszélőnek kialakul egyfajta névkompetenciája, amelyben a kulturális hagyományok és ismeretek mellett vannak másfajta, elsősorban nyelvi jellegű összetevők is. Az egyéni névkompetencia, amely tehát a névismereten alapul, többféle jeggyel jellemezhető. A legáltalánosabb síkja az, amelyet az úgynevezett névminták vagy névmodellek képviselnek: ezek a nevekről való legalapvetőbb kulturális, pragmatikai, szemantikai, morfológiai tudásunkat jelentik. Az egyes beszélők névkompetenciája egy-egy közösségen belül a névmodellek terén fő vonalaiban megegyezik, ez adja a közös névhasználat alapját. Az egyéni névismeretet emellett azonban igen aprólékos, részletező tudás is jellemzi, ami abból adódik, hogy a világ megismerése és a nevek hagyományozódása során magukban a nevekben igen gazdag, sokszínű tudásanyag halmozódik fel a világról, a társadalomról, más emberekről és nem utolsósorban önmagunkról.

4. Nyelvnek és kultúrának az emberi identitás meghatározásában alapvető szerepe van. Nem nehéz belátni, hogy a nyelvi és kulturális kötöttségeket mutató, döntően az azonosítást szolgáló nevek az egyén önazonosság-tudatában ugyancsak fontos szerepet játszanak. A neveknek ezt a funkcióját *identitásjelölő szerep*-nek nevezhetjük. Legközvetlenebb módon ez a személynevekhez való viszonyunkban mutatkozik meg. A személy és a név szétválaszthatatlan egybetartozásáról tanúskodik József Attila önéletírásának ismert részlete: „A harmadikos olvasókönyvben azonban érdekes történeteket találtam Attila királyról és rávettem magamat az olvasásra. Nem csupán azért érdekelték a hun királyról szóló mesék, mert az én nevem is Attila, hanem azért is, mert Öcsödön nevelőszüleim *Pistának* hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megálapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy létezésemet vonták kétségbe.” (*Curriculum vitae*; idézi: TVERDOTA 1992: 411).

Név és személy kapcsolata a különböző kultúrákban azonban nem azonos módon teremődik meg. A modern társadalmakban a személynév leginkább egyfajta „címkefunkció” révén lesz valaki nevévé: ugyanis valamely névállományból vagy hagyományozódás, öröklés, vagy pedig választás után kapja ki-ki a nevét. Az ősi kultúrákban viszont a személy és a nyelvi elem ábrázoló jellegének kapcsolata által jönnek létre a megnevezések, s ily módon a nyelvi jel mintegy a személy képeként funkcionál, amely leírja, jellemzi őt. Ez a fajta ősinek mondható névadási forma persze a mai kultúrákat is jellemzi speciális környezetben: így jönnek létre például az iskolában vagy más kisközösségekben használt ragadványnevek.<sup>2</sup> A személynév identitásjelölő szerepe azonban független a névadás módjától, és minden személynévfajtának fontos velejárója.

<sup>2</sup> A személyneveknek az itt felvillantott keretben való tárgyalásához lásd HOFFMANN 2008.

A névnek nemcsak az én azonosításában, hanem a személyiség változásában, az egyén identitásépítésében is szerepe van. A nevek használatával, módosításával és új nevek adásával ugyanis folyamatosan kijelöljük, pontosítjuk a helyünket a világban. Ez az identitásépítő funkció a legköznapiabb helyzetekben is megjelenik: ha például valakivel megismerkedve *Kovács úr*-nak szólítom őt, akkor teljesen másként jelölöm ki a viszonyunkat, azaz ilyen értelemben a saját identitásomat is, mint ha az illetőt *Péter*-nek nevezném.

Az identitásépítő szerep nemcsak a személynevek, hanem minden más névfajta használatában is megjelenik. Magáról is mást akar közölni az, aki *Balaton* helyett *Balcsi*-t, *Püspökladány* helyett *Püsi*-t mond, vagy *Balmazújváros* helyett *Balmaznyújork*-ot emleget. Másképpen jelöli ki a helyét egy közösségben az, aki a *DVSC* labdarúgó csapatáról beszél, mint az, aki a *Loki*-t dicséri. Amikor pedig valamely általunk név szerint nem ismert helynek nevet adunk, vagy elnevezünk egy hozzánk közel álló tárgyat (előfordul, hogy az autónkkal, a számítógépünkkel stb. cselekszünk így), akkor ezzel a gesztussal az adott dolognak önálló identitást is tulajdonítunk, vagyis megteremtjük az identitását, de egyúttal a hozzá fűződő viszony kifejezésével a magunkét is építjük, alakítjuk.

**5.** A nevek kulturális meghatározottságát, identitásjelölő és -építő szerepét a magyar személy- és helynévkincs viszonylag jól ismert egy évezrednyi története is szemléletesen mutatja; igaz, a magyar történeti névkutatás elsősorban nem ezekre a körülményekre fordított kiemelt figyelmet. A névkutatók érdeklődését főképpen az etimológiai vizsgálatok kötötték le, a nevek keletkezésének, születésének körülményei közül azonban mindenekelőtt a nyelvi oldalt igyekeztek megvilágítani, azt is főképpen az alaki vonatkozásokra összpontosítva. A névadás kulturális feltételeire olykor-olykor történtek ugyan utalások, ám igazából ezek a körülmények háttérben maradtak, s ezáltal a történeti névkutatás tanulságai is csak jóval szűkebb körben érvényesülhettek. Pedig a nevekben rejlő kulturális információk kibontása szélesebb érdeklődésre is számot tarthat, különösen abban az összefüggésben, hogy a névkutatás mint sajátos interdiszciplináris terület számos más tudomány szak számára szolgál — mintegy segédtudományként — fontos ismeretekkel.

**5.1.** A nevek kulturális meghatározottságát aligha mutathatja jobban bármi, mint a magyar személynévhasználat jellegének évezredes változástörténete. A magyar szókincsnek egyetlen más alrendszere sem változott meg olyan mértékben, mint a személyneveké: ez a megállapítás nemcsak a névkészlet egyes elemeire, hanem a nevek egész rendszerére is érvényes. E gyökeres változásnak az okait pedig elsősorban nem nyelvi, hanem sokkal inkább kulturális tényezőkben kereshetjük.

Korai szórványemlékeink nagy személynévlistái (például a Dömösi adománylevél 1138/1329-ből, a Tihanyi összeírás 1211-ből) vagy a korszak dokumentumaiban előforduló összes személynévet közlétevő Árpád-kori személynév-

tár (ÁSz.) anyaga sajátos kettősséget mutat: a honfoglalást követő századokban a magyarság névkincsében megtalálhatók a vándorlások korából magukkal hozott elemek éppúgy, mint az európai keresztény kultúrában használatban lévő nevek. A legősibb réteg azoké a neveké, amelyek közszókból alakultak (gyakran képzőelem segítségével), és leíró jellegük révén többnyire a névviselő valamiféle valós vagy a névadó által kívánt tulajdonságával álltak kapcsolatban: *Kicsid, Gyöngyöd, Ajándék, Maradék, Nemél, Árpád, Előd*. A honfoglalás előttről való névrétegbe ezek mellett törökségi eredetű nevek is tartoztak a magyarság tartós törökségi kapcsolatainak tükrözőjeként: *Ákos, Tas* (amelyek 'sas', illetve 'kő' jelentésű szavakból származnak). Ezekhez a névtípusokhoz a Kárpát-medencebeli megtelepedés és az itteni népek kultúrájával, nyelvével való érintkezés hatásaként főleg a kereszténység körében használatos bibliai, martirológiumi nevek csatlakoztak, amelyeket a nyelvemlékek többnyire latinos formában említenek: *Johannes, Lazarus, Michael, Jacobus, Petrus*. E neveknek azonban megjelentek a magyaros formájúvá alakított változatai is: *Pét, Pete, Pető* a *Petrus*-ból, *Ják, Jákó* a *Jacobus*-ból stb.

A névrendszerben megmutatkozó változás nyilvánvalóan kulturális hatásra ment végbe, ami az egyén névhasználata szempontjából a saját identitásának az átalakulását is jelenti. A régiségből fennmaradt személynévek névhasználati, névszociológiai szempontból nehezen értékelhetők ugyan, a személynévadás általános jellemzői, valamint a különböző kultúrák együttélésének tapasztalatai alapján azonban joggal gondolhatunk arra, hogy valamely személy élete során, de akár egy időben is több nevet viselhetett egyszerre: azt, amelyet a keresztségben az egyház közreműködésével kapott, esetleg ennek a magyaros formájúvá alakított változatát, továbbá leíró jellegű, ragadványnévyszerű megnevezéseket is. Ilyenekre az Árpád-kor későbbi századaiból viszonylag bőségesen van adatunk, mégpedig az úgynevezett *dictus*-os nevekben, amelyek két névnek egy személyhez való tartozását mutatják: *Johannes dictus Varyu*, azaz 'a *Varjú*-nak mondott *Johannes* (vagy *János*)'. Ez a névviszony, hogy tudniillik egy-egy személynek több megnevezése is volt, azonban már a legkorábbi időktől fennállhatott, ahogyan ezt a gyakran idézett példák is mutatják: *István* király eredetileg a *Vajk* nevet viselte, míg apja, aki a keresztségben ugyancsak *István* lett, *Géza* néven volt ismert.

Az egyén szintjén a név identitásváltó, illetve ezt kifejező szerepét a régiségben persze csak igen ritkán láthatjuk megjelenni az írásos emlékekben, határozottan megmutatkozik viszont ez a folyamat a névállomány egészében, amelyben egyre jobban háttérbe szorul az ősi réteg, és kerül mindinkább meghatározó szerepbe a keresztény névkincs. E mögött — mint már arról szó volt — kulturális okokat tapinthatunk ki, amelyek a nyelvi elemek használatának változásában testesülnek meg, s ebből adódóan a személynévek nyelvi eredete, etimológiai származása nem kapcsolható össze a kérdéses nevet viselő személy (anya)nyel-

vével, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a személynévnek nincs közvetlen nyelvi-etnikai forrásértéke.

A középkor későbbi időszakában, döntően a 14–15. században létrejövő családnevek kialakulását a szakirodalom többnyire azzal magyarázza, hogy ezt az egyneviség viszonyai között a pontosabb megkülönböztetés, az egyértelmű azonosítás igénye hozta létre. Ez a megállapítás szélesebb összefüggésben igaz is lehet ugyan, de a névadatok nem feltétlenül igazolják, hogy a változás egyedüli mozgatóereje az elkülönítés szándéka lett volna. E jelenség magyarázatában nem szabad ugyanis arról sem megfeledkezni, hogy Európa-szerte ez a folyamat valamivel korábban zajlott le, mint Magyarországon, s nálunk ennek a kulturális hatásával is feltétlenül számolni kell.

A személynévek identitásjelölő szerepére még számos példát hozhatnánk fel, ezek közül itt csak két további esetet említek meg. Az identitásváltás igényének felerősödését jelzi a 19–20. századi névmagyarosítási hullám is, amely elsősorban a családneveket érintette,<sup>3</sup> de megmutatkozott a keresztnévállomány átalakulásában is. Az én megváltoztatásának, a ténylegestől eltérő megjelenítésének szándéka munkál a művész- és az álnevek használatában is.

**5.2.** Bizonyos helynévtípusoknak ugyancsak erős identitásjelölő szerepük volt a magyar névtörténet során. Különösen érvényes ez a személynéveknek a helynevekben való használatára. Ennek legősibb, Európában csakis a magyarság névadására jellemző formája a személynév minden formáns (utótag vagy képző) nélküli helynévi előfordulása (*Ják, Üllő*). E nevek legfőbb funkciója kezdetben aligha a hely azonosítása, egyedítése lehetett, hanem sokkal inkább az volt, hogy kifejezze a terület birtoklásához, használatához való jogot. A honfoglalás kori magyar kultúrát a szóbeliség jellemezte, s az élet bizonyos területein, például a jog, az államirányítás kérdéseiben az írásbeliség csak igen lassan, évszázadok alatt szorította háttérbe a szóbeliséget. Ilyen körülmények között a személy és a hely nevének azonossága a nyelvhasználat ereje révén jogi kifejezője is lehetett a személy és a hely összetartozásának. Ami pedig ennek a nyelvi megvalósulási formáját illeti, ez sem különleges, egyedi jelenség nyelvünkben, hiszen a személynévek helynévi metonimikus használatához hasonlóan a törzs- és népneveket (*Megyer, Nyék; Besenyő, Horvát*), de emellett növények, állatok megnevezéseit (*Komló, Szil; Sas*), más helyek, épületek neveit (*Sárospatak, Tapolca* 'víz' > 'település'; *Kerekegyház* 'kerek alakú templom' > 'település') is használták a korban (sőt később is, ma is) települések megnevezéseként.

Azt, hogy az Árpád-korban a személy nevének a hely megnevezésében való megjelenése milyen nagy jelentőségű lehetett, néhány ismert példa is szemléletesen mutatja. Anonymus például arról tudósít, hogy István király a lázadó Aj-

<sup>3</sup> Ennek a kérdéskörnek a legújabb összefoglalásai: KARÁDY–KOZMA 2002, FARKAS 2009, FARKAS–KOZMA 2009.

tony ellen Csanád vezért küldte a Maros mellé, akit győzelme után a legyőzött zendülő várába ültetett megparancsolván, hogy a hely ezután ne *Ajtony*-nak, hanem *Csanád*-nak neveztessék. Hogy a történetnek volt-e valóságalapja, vagy inkább P. magister gazdag fantáziájának a szüleménye, az a mi szempontunkból nem lényeges, mert ettől függetlenül is személy és hely szoros összekapcsolódását mutatja a korabeli ember tudatában. Arra is van példánk, hogy személy és hely nevének egybecsengését birtokszerzésre is megpróbálták felhasználni. A 14. században élt Becsei Imre a Becse-Gergely nemzetségbeli Bot ispán egykori birtokait öröklött jogon követelte, és e körbe az Alföld déli részén minden *Bot*-, *Bat*-, *Pat*- kezdetű nevet bevont, sőt hasonlóan hangzó települések nevét ilyen irányban meg is változtatta: így lett a Bodrog vármegyei *Potalá*-ból *Botalja*- (szentpéter) (vö. Gy. 1: 726).

Hasonló törekvések — már a régiségben is — nemcsak egyénekhez, hanem intézményekhez is köthetők. Aligha lehet kétséges — ahogyan a fentiekben is láttuk —, hogy a magyar személynévhasználatban a keresztény névkincs meghonosítása és elterjesztése az egyház feladata, fontos küldetése volt. Az egyháziak emellett azonban a magyar helyneveken is rajta hagyták a kezük nyomát. A Tihanyi alapítólevélben 1055-ben két olyan birtokot is adományozott a király az apátságnak (*Disznó* falut Somogyban és *Martos*-t Tolnában), amelyeket később (az egyiket már 1211-ben) *Apáti*-ként említene. A tulajdonosváltás ellenére a név azonosító funkciójában eredeti formában is gond nélkül működhetett volna tovább, sőt a névváltás a kommunikációban átmenetileg még zavart is okozhat, ezért nemigen gondolhatunk másra, mint hogy az egyház identitásépítő törekvése alighanem szerepet játszott ezekben a névváltozásokban. Az egyház tevékeny szerepét mutatja az Árpád-kor vége felé megjelenő és egyre gyakoribbá váló névtípus, a templomcíméből alakult településnevek (*Szentpéter*, *Szentmárton*) is. E Nyugat- és Dél-Európában ugyancsak népszerű nevek egy része nálunk valamely korábbi településnevet váltott fel. Az egyház mint a kultúraváltás fő letéteményese az általa képviselt ideológia megerősítésére mintegy „felülről” terjesztette el ezt a névtípust a magyar névrendszerben, elsősorban az újfajta egyéni és közösségi identitástudat kialakítása és megerősítése végett.

6. A fenti magyar névtörténeti példák reményeim szerint jól szemléltetik mindazt, amit előadásom első felében a tulajdonnevek identitásjelölő és -építő szerepéről általánosságban elmondtam. Ez a funkció szorosan kötődik a tulajdonnevek kulturális jelentéséhez. KISS LAJOS, a Kárpát-medence helynévkincsének kiváló ismerője e térségre vonatkozóan nem kis keserűséggel állapította meg a hatalom és a vallás viszonyának középkori elvét parafrázálva azt, hogy *cuius regio, eius nomen* (1992), vagyis: a hatalom törekszik a nevek birtoklására, befolyásolására. Hatalom és kultúra kapcsolatát ismerve ez az összefüggés megfogalmazható a kultúra és a nevek vonatkozásában is: *cuius cultura, eius nomen*, ami azt jelenti, hogy azok az intézmények és személyek, akik a mindenkori kul-

túra jellegét meghatározó módon befolyásolják, egyúttal a nevek állományának, sőt ezáltal hosszabb távon a rendszerének az alakításában is különlegesen fontos szerepet töltenek be. A névkutatók a tulajdonneveket többnyire nyelvi jegyeik alapján jellemzik, csoportosítják, és írják le rendszereik tulajdonságait. Bizonyára nem kevés tanulsággal járna, ha a vizsgálatok az eddigieket jóval meghaladó mértékben tekintettel lennének a nevek kulturális kötődésére is, s a leírások fő szempontjaként jelenne meg a név és a kultúra kapcsolatának elemzése.

HOFFMANN ISTVÁN

### Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FARKAS TAMÁS (2009): *Családnév-változtatások Magyarországon*. Nyelvtudományi Értekezések 159. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FARKAS TAMÁS–KOZMA ISTVÁN szerk. (2009): *A családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban*. Budapest, Gondolat–Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003): *Általános és magyar névtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008): A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- KARÁDY VIKTOR–KOZMA ISTVÁN (2002): *Név és nemzet. (Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig)*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KISS LAJOS (1992): Cuius regio, eius nomen? *Magyar Tudomány* 37/2: 129–135. Újra-kiadása: KISS LAJOS (1999): *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. Piliscsaba. 55–62.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008): A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk.: *Név és valóság. (A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 30–41.
- TVERDOTA GYÖRGY (1992): A névvarázs poétikája. *Helikon* 38: 410–420.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA (2005): *Bárhogy nevezzük... (A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben)*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.